

Μακεδονικά

Τόμ. 22, Αρ. 1 (1982)

Γεωργίου Δημητροκάλλη, Οι δίκογχοι
χριστιανικοί ναοί

Γ. Γούναρης

doi: [10.12681/makedonika.542](https://doi.org/10.12681/makedonika.542)

Copyright © 2014, Γ. Γούναρης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γούναρης Γ. (1982). Γεωργίου Δημητροκάλλη, Οι δίκογχοι χριστιανικοί ναοί. *Μακεδονικά*, 22(1), 514–522.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.542>

γωγικό εμπόριο, την αγροτική οικονομία, την οικονομική πολιτική των Ἑλλήνων καὶ τῶν Ῥωμαίων στὴ Θράκη, τὴν οικονομικὴ λειτουργία τῶν ἐλληνικῶν ἀποικιῶν τῆς Θράκης, τὴ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ τῶν Ῥακῶν βασιλείων, τὴν κοινωνικὴ δομὴ τῆς Θράκης, τὴν κοινωνικὴ καὶ νομικὴ θέση τῶν Ῥακῶν ποὺ ζοῦσαν μέσα στὶς ἐλληνικὲς ἀποικίες, τὴν κοινωνικὴ πολιτικὴ τῶν Ἑλλήνων ἀποίκων καὶ τῶν Ῥωμαίων καὶ τὶς κοινωνικὲς σχέσεις τῶν διαφόρων ἐθνικῶν ομάδων τῆς Θράκης.

Πολύτιμη ἀκόμα στοιχεῖα προσφέρει ἡ διατριβὴ στὴν ἱστορία τῶν ἀρχαίων λατρειῶν, στὴν ἱστορία τῆς τέχνης, καθὼς καὶ στὸν τομέα τῆς γλωσσολογίας (εἰδικότερα τῆς ἀνθρωπωνυμολογίας καὶ τοπωνυμολογίας). Κυρίως ὁμως ἡ διατριβὴ ἀποτελεῖ σπουδαία συμβολὴ στὴν ἐπιγραφικὴ ἐρευνᾶ τῆς Θράκης. Κατ' ἀρχὰς δίνει ὅλη τὴ σχετικὴ ἐπιγραφικὴ βιβλιογραφία, ποὺ εἶναι πολυτιμότερη γιὰ τὶς μελλοντικὲς ἐρευνες, λόγω τῆς ἔλλειψης ἐνὸς corpus ὅλων τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Θράκης μὲ τὴ γεωγραφικὴ ἔκταση ποὺ εἶχε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Ἐπειτα ἡ διατριβὴ προσφέρει τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα γιὰ τὸ σχολιασμὸ καὶ τὴ βαθύτερη κατανόηση τοῦ καινοῦργιου ἐπιγραφικοῦ ὕλικου ποὺ θὰ δημοσιευτεῖ μελλοντικὰ ἀπὸ τοὺς ἐρευνητές.

Γενικὰ ἡ διατριβὴ ἀποτελεῖ πολύτιμη συμβολὴ στὴν ἐρευνᾶ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἱστορίας, ἰδιαίτερα ὁμως τῆς Ῥωμαϊκῆς, ἐφόσον τὸ περισσότερο ὕλικό (κυρίως ἐπιγραφικὸ καὶ νομισματικὸ) ποὺ χρησιμοποιεῖται ἀνήκει στὴ Ῥωμαϊκὴ ἐποχὴ καὶ συγκεκριμένα στοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους. Ἔτσι στὴν οὐσία ἡ διατριβὴ διαφωτίζει τὴν πολιτικὴ καὶ κυρίως τὴν πολιτιστικὴ ἱστορία τριῶν Ῥωμαϊκῶν ἐπαρχιῶν: τῆς Θράκης, τῆς Κάτω Μοισίας καὶ τῆς Μακεδονίας (τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματός της). Γιατὶ στὸ ἔδαφος τῶν Ῥωμαϊκῶν αὐτῶν ἐπαρχιῶν ἐκτείνονταν, ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὰ ὅρια τῆς ἀρχαίας Θράκης. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη, προσφέρει ἡ διατριβὴ πολλὰ νέα στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦν γενικότερα προβλήματα τῆς Ῥωμαϊκῆς ἱστορίας, ὅπως εἶναι ὁ Ῥωμαϊκὸς ἀποικισμὸς, ἡ ἀμυντικὴ, οἰκονομικὴ καὶ ἐπαρχιακὴ πολιτικὴ τῆς Ῥώμης, ἡ διάδοση τοῦ Ῥωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς λατινικῆς γλώσσας στὶς ἐπαρχίες τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους, οἱ σχέσεις τῶν Ῥωμαίων μὲ τοὺς ντόπιους κατοίκους τῶν ἐπαρχιῶν κ.ἄ.

Δ. ΚΑΝΑΣΤΟΥΛΗΣ

Γεωργίου Δημητροκάλλη, Οἱ δικογχοὶ χριστιανικοὶ ναοί, Ἀθῆναι 1976, 80, σσ. 554, πίν. 635 ἐντὸς κειμένου, μὲ γαλλικὴ περίληψη σσ. 543-547 (ἐκδ. ΓΡΗΓΟΡΗ).

Ὁ συγγρ. τοῦ καλαίσθητου καὶ ὀγκώδους αὐτοῦ τόμου δὲν εἶναι ἄγνωστος στὸ ἐλληνικὸ καὶ διεθνὲς ἐπιστημονικὸ κοινόν. Ἦδη πρὶν ἀπὸ τὴν ἐργασία ποὺ θὰ προσπαθίσουμε νὰ παρουσιάσουμε στὴ συνέχεια καὶ ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴ διδακτορικὴ τοῦ διατριβῆ, ἔχει γράψει πολὺἀριθμὸς μικρὲς καὶ μεγάλες μελέτες καθὼς καὶ βιβλιοκρισίες, νεκρολογίες κ.ἄ., καθὼς καὶ ἄλλα τρία ἄρθρα καὶ ἓνα βιβλίον σὲ συνεργασία μὲ τὸν καθηγ. Ν. Μουτσόπουλο.

Τὸ παρὸν βιβλίον, ποὺ ἀντίκειμένον του εἶναι οἱ δικογχοὶ χριστιανικοὶ ναοί, χωρίζεται σὲ ἑπτὰ κεφάλαια. Μετὰ ἀπὸ ἓνα μικρὸ σχετικὰ Πρόλογον, τὸ Μέρους Ι (σσ. 3-11) εἰσάγει τὸν ἀναγνώστη στὴν προβληματικὴ τοῦ ἔργου. Δίνει τὸν ὀρισμὸ τῶν δικογχῶν ναῶν καὶ τοὺς διαχωρίζει ἀπὸ τοὺς δίκλιτους: δικογχοὶ εἶναι γενικά οἱ μονόχωροι (μονόκλιτοι) ναοὶ ποὺ ἔχουν δύο ἀνεξάρτητους χώρους ἱεροῦ ἢ καὶ δύο ἀψίδες. Πρέπει δὲ κατὰ τὸ συγγρ. νὰ διακρίνονται ἀπὸ τοὺς δίκλιτους ναοὺς καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὰς μὲ δύο ἀντικρυστὲς κόγχες. Τὶς βασιλικὰς αὐτὲς ποὺ βρίσκονται κυρίως στὴ Βόρεια

‘Αφρική, ‘Ιβηρική Χερσόνησο, ‘Ιταλία, Λυβία και Αίγυπτο αλλά και στην περιοχή της Ρηνανίας ο συγγρ. τους ονομάζει, πολύ όρθα, ἀμφικόγχους (και όχι δίκωγχους). ‘Ο όρος αποδίνει πολύ καλά τους γαλλικούς absides en regard l’une de l’autre, basiliques à deux sanctuaires opposées και basiliques à contre-abside circulaire και τους ἀνάλογους ἰταλικούς controabsidato και chiese ad absidi contrapposte και τους ἰσπανικούς controabsis και absides contrapuestas.

‘Ο όρος δίκωγχος, κατά τὸ συγγρ., χρησιμοποιήθηκε ἤδη ἀπὸ τὸ 1909 ἀπὸ τὸν Γ. Λαμπάκη και τὸ 1930 ἀπὸ τὸν Ι. Μηλιόπουλο. Παρόλο πὺν δὲν εἶναι τόσο πετυχημένος ἔχει καθιερωθεῖ και χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς περισσότερους νεώτερους ‘Ελληνες ἐρευνητές, ἐνῶ οἱ περιφραστικοὶ ὅροι «δίδυμος ἀψίς», «δίδυμοι κόγχαι ἱεροῦ», πὺν χρησιμοποιήσε ο Ν. Δρανδάκης και «ναοὶ μετὰ δύο κογχῶν ἱεροῦ», πὺν χρησιμοποιήσε ο Α. ‘Ορλάνδος δὲν ἐπικράτησαν γιὰτὶ εἶναι δύσχρηστοι. ‘Ο συγγρ. στὴν ἀνάπτυξη τοῦ θεματὸς τοῦ ἀκολουθεῖ τὸν ὅρο «δίκωγχος» «τόσο ἐπειδὴ εἶναι παλαιότερος, ὅσο και γιὰτὶ τὸν θεωρεῖ πιά ὀριστικά καθιερωμένο».

‘Ανάλογα μετὶ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἱεροῦ οἱ δίκωγχοι ναοὶ διακρίνονται κατὰ τὸ συγγρ. σὲ τρεῖς κατηγορίες:

α) ναοὶ πὺν ἔχουν δύο πλήρη ἱερά. ‘Ο ἀριθμὸς τους εἶναι πὺν μικρὸς και βρίσκονται κυρίως στὴν ‘Αρμενία. Μερικοὶ ἀπ’ αὐτοὺς ἔχουν προέλθει ἀπὸ μετασκευή δικλῖτων, ἐνῶ ἄλλοι εἶναι δικλῖτοι μικροῦ μήκους με ἑνιαῖο νάρθηκα.

β) οἱ ναοὶ τῆς κατηγορίας αὐτῆς ἔχουν ἑνα ἱερὸ με δύο κόγχες ἴδιου περίπου ὕψους και πλάτους, πὺν εἶναι συμμετρικά τοποθετημένες ὡς πρὸς τὸν κατὰ μήκος ἄξονα τοῦ ναοῦ. Τοὺς ναοὺς πὺν ἔχουν μεν δύο ἰσοῦνεις και ἰσοπλατεῖς κόγχες, ἀλλὰ ἡ μία βρίσκεται στὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ ὁ συγγρ. τοὺς ονομάζει ψευδοδίκωγχους. Συναντῶνται κυρίως στὴ μεταβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ σημερινοῦ ἑλληνικοῦ χώρου (π.χ. τὰ παρεκκλήσια κοντὰ στὴ λητὴ τῶν καθολικῶν τῶν μονῶν Κουτλουμουσίου, Γρηγορίου και ‘Εσφιγμένου). Τὴν κατηγορία αὐτὴ ὑποδιαίρει σὲ τρεῖς παραλλαγές: στὴ Β1 κατατάσσει τοὺς ναοὺς πὺν οἱ δύο τους κόγχες, συνήθως ἡμικυκλικές, προβάλλουν ἐλεύθερες στὴν κάτωψη. Στὴν παραλλαγὴ αὐτὴ ἀνήκουν οἱ περισσότεροι γνωστοὶ δίκωγχοι. Στὴ Β2 κατατάσσει τοὺς ναοὺς πὺν οἱ κόγχες τους ἐγγράφονται σὲ μιὰ μεγαλύτερη ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ἔτσι πὺν ὁ ναὸς ἐξωτερικά φαίνεται ὡς μονόκογχος. Στὴν παραλλαγὴ ἀνήκουν πὺν λίγα γνωστὰ παραδείγματα. Τέλος στὴ Β3 παραλλαγὴ οἱ δύο κόγχες ἐγγράφονται στὸ πᾶχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου. Πολλὰ μνημεῖα τῆς παραλλαγῆς αὐτῆς βρίσκονται στῖς Κυκλάδες, και χρονολογοῦνται στὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ, και ἄλλα στὴν ‘Αρμενία.

γ) Στὴν τρίτὴ κατηγορία ὁ συγγρ. ἐντάσσει ὅλους τοὺς ἄλλους ναοὺς πὺν ὁ καθένας τους εἶναι ἑνα πραγματικὸ unicum και δὲν ἔχουν καμία μορφολογικὴ σχέση μετὰξὺ τους.

Στατιστικά οἱ 118 ναοὶ πὺν μελετᾷ ὁ συγγρ. ἀνήκουν τὸ 6% στὴν Α’ κατηγορία, τὸ 47% στὴ Β1, τὸ 9% στὴ Β2 και τὸ 22% στὴ Β3. Στὴ Γ’ ἀνῆκει τὸ 4%, ἐνῶ ἑνα ποσοστὸ 12% δὲν εἶναι δυνατό νὰ χαρακτηριστεῖ.

Σύμφωνα μετὶ τὴ γνώμη τοῦ συγγρ. ἑνα μεγάλο μέρος τῶν δίκόγχων ναῶν εἶναι ἀγνωστο ἢ ἐλάχιστα γνωστὸ στὸ ἑλληνικὸ και διεθνὲς ἐπιστημονικὸ κοινόν. Δεκατρεῖς ναοὶ στὴ Νάξο, Τήνο, Κῦθνο, Σίφνο και ‘Ικαρία ἐπισημάνθηκαν ἀπὸ τὸ συγγρ., ἐνῶ ἄλλοι πέντε ναοὶ (Μ. ‘Ασία, Θήρα, Φωκίδα) χαρακτηρίστηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο ὡς δίκωγχοι. ‘Επίσης γιὰ πρῶτὴ φορὰ δημοσιεύονται στοιχεῖα γιὰ δέκα δίκωγχους ναοὺς τῆς Δωδεκανήσου.

‘Όσον ἀφορᾷ τὸ Μέρος Ι τοῦ βιβλίου, πὺν παρουσιάσαμε, θὰ εἴχαμε νὰ παρατηρήσουμε πὺς θὰ ἦταν πὺν πλήρης, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἐν στίς ἀντίστοιχες κατηγορίες ναῶν ἀναφέρονταν και μερικά ἀπὸ τὰ σχετικὰ παραδείγματα με παραπομπές στὸ corpus, πὺν ἀκολουθεῖ, και ἂν δινόνταν ἑνας ὁλοκληρωμένος στατιστικὸς πίνακας.

Τὸ Μέρος ΙΙ (σσ. 15-315) ἀποτελεῖ τὸ corpus. ‘Ο συγγρ. καθόρισε νὰ συγκεντρώσει,

ύστερα από έρευνες δέκα έτών, τó ύλικό 118 μνημείων τού σπάνιου αúτου τύπου, πού προέρχονταν από τó γεωγραφικό χώρο πού όρίζεται από τή Μ. Άσία μέχρι τή Γαλλία και τή Γερμανία. Πολλές φορές αναγκάστηκε νά χρησιμοποιήσεί βιβλιογραφία σέ μη διειθερείς γλώσσες. Τά μνημεία μελετώνται κατά γεωγραφικές περιοχές. Τούτο είναι μὲν σωστό, άλλα ίσως θά ήταν προτιμότερο και όρθότερο νά ταξινομηθούν κατά τύπους, γεγονός πού θά διευκόλυνε τίς συγγραφές και τήν εξαγωγή συμπερασμάτων. Έξετάζονται με τή σειρά τά μνημεία τής Μ. Άσίας, Άρμενίας, Ρωσίας, νησιωτικής και ήπειρωτικής Έλλάδας, Βουλγαρίας, Γιουγκοσλαβίας, Ίταλίας, Γαλλίας, Έλβετίας, Γερμανίας και Αúστριας και δίνονται περιληπτική άλλα άκριβής περιγραφή τεκμηριωμένη με σχέδια και πλούσιο φωτογραφικό ύλικό. Όταν πρόκειται γιά μνημεία άδημοσίευτα τότε οί περιγραφές είναι πιο αναλυτικές και τά σχέδια και οί φωτογραφίες περισσότερες.

Τό Μέρος ΙΙΙ (σσ. 321-368), πού αποτελείται από έξι κεφάλαια, είναι άφιερωμένο στά γενικά και ειδικά χαρακτηριστικά τών δικογγων ναών. Πριν από τó μέρος αúτό προτάσσεται χάρτης, όπου σημειώνονται οί περιοχές στίς όποιες βρίσκονται οί δικογχοι ναοί. Στό Ι κεφ. γίνεται λόγος γιά τή γεωγραφική εξάπλωση τών δικογγων ναών. Όλοι οί ναοί αúτοι βρίσκονται σ' ένα χώρο πού κατά τó συγγρ. σχηματίζει ένα τόξο, πού τó ένα του πόδι βρίσκεται στήν Άρμενία και τó άλλο στήν Άπουλία. «Άπό δώ τó τόξο μας κατά ένα τρόπο διχάζεται: από τή μιá ακολουθεί τήν Άδριατική και καταλήγει στή Λομβαρδία, τή λομβαρδική Έλβετία, γιά νά καταλήξει στή Λίμνη τής Κωνσταντίας και τó αúστριακό Schwaz. Άπ' τήν άλλη τó τόξο περιλαμβάνει τά νησιά τού Τυρρηνικού, τίς άκτές τής Lunigiana, καθώς και τίς άκτές τής ΝΑ Γαλλίας».

Στή συνέχεια ó συγγρ. σημειώνει πώς ή ύπαρξη παραδειγμάτων από τήν Άρμενία μέχρι τήν Άπουλία είναι πολú φυσική άφου, όπως έχει σημειωθεί και από άλλους έρευνητές (Σωτηρίου, Ξυγγόπ., λο. Βοκοτόπουλο), οί περιοχές βρίσκονται στό γεωγραφικό χώρο τής λεγόμενης «Σχολής τής Άνατολής» τής παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής τέχνης. Σχετικά δέ με τούς ναούς πού βρίσκονται στίς «μασχάλες» τής ιταλικής χερσονήσου, καθώς και σέ περιοχές πού γειτονεύουν με τή βόρεια Άδριατική συμπληρώνει πώς ή παρουσία τους όφείλεται στό ότι ήταν και είναι λιμάνια άπ' όπου ή Εύρώπη έπικοινωνούσε με τά ανατολικά παράλια τής Μεσογείου και τούς άγίους Τόπους.

Ή άπουσία δικογγων ναών από τή Σικελία άποδίνεται από τó συγγρ. στό γεγονός ότι τó νησί δέν δεχόταν εύκολα ανατολικές επιδράσεις. Θά μπορούσαμε όμως νά συμπληρώσουμε, όπως γράφει και ó R. Carraja (στή βιβλιοκρισία του γιά τούς δικογγους, R.A.C., 3-4, 1979, 377-390), πώς ή θέση τού νησιού στό κέντρο τής Μεσογείου τού έδινε τή δυνατότητα νά δέχεται και άλλες επιδράσεις ιδίως άραβικές.

Σχετικά δέ με τούς δικογγους πού βρίσκονται σέ περιοχές τής Δύσης, πάντοτε, όπως λέγει ó συγγρ., οί περιοχές αúτές είχαν στενές έμπορικές σχέσεις με τήν Άνατολή και εκτός από τó δικογχο σχέδιο τού ναού τους ύπάρχουν πάντα στόν ευρύτερο γεωγραφικό τους χώρο πολλές ανατολικές επιδράσεις.

Στό ΙΙ κεφ. εξετάζεται ή θέση όπου χτίστηκαν οί δικογχοι ναοί. Πριν από τó κεφ. παρεμβάλλεται ένας πίνακας, όπου ένδεικτικά σημειώνονται οί θέσεις τών 115 από τούς 118 ναούς τού corpus. Σέ ύποσημείωση ó συγγρ. (σ. 325) δικαιολογεί γιati δέν περιλαμβάνει τούς ναούς τού Ala Kilise τής Κιλικίας, τού Saint Gall και τής Santa Maria del Castello στό Mesocco τής Έλβετίας. Σωστότερο θά ήταν, νομίζω, νά μη περιλαμβάνονταν και στό corpus. Θά μπορούσε ó συγγρ. νά άνασκευάσει τίς άπόψεις παλιότερων έρευνητών σέ ύποσημείωση και έτσι θά απέφυγε τήν άδικη γι' αúτον κριτική τού Urs Peschlow, ó όποιος, μη καταλαβαίνοντας προφανώς τó κείμενο τού Γ. Δημητροκάλλη, τού καταλογίζει ότι περιλαμβάνει τó ναό τού Saint Gall ως μοναδικό άντιπρόσωπο όλων τών εκκλησιών με δύο κόγχες (άντικροστές) από τήν παλαιοχριστιανική εποχή μέχρι τó Δυτικό Μεσαίωνα και

τὴν ἐποχὴ μετὰ ἀπ' αὐτὸν (βλ. BZ. 74, 1981, 356). Στὴν πραγματικότητα ὁ συγγρ. ἀναφέρει ὅτι ὁ ναὸς τοῦ 9ου αἰ. «ἀποτελεῖ τυπικὸ παράδειγμα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου». Τὸ σφάλμα του εἶναι πού δὲν παραθέτει κάτωφω τοῦ ἀρχικοῦ μνημείου.

Ἀπὸ τὸν πίνακα μὲ τὶς θέσεις τῶν δικόγγων ναῶν ἀβίαστα βγαίνει τὸ συμπέρασμα, πὼς 66 ναοί (57%) εἶναι χτισμένοι σὲ νησιά, 17 ναοί (15%) σὲ ἄκτεις ἢ κοντὰ σὲ ἄκτεις, 5 ναοί (4%) σὲ νησιά λιμνῶν ἢ ποταμῶν, 11 ναοί (10%) σὲ περιοχὰς παρόχθεις καὶ 16 ναοί (14%) στὴν ἐνδοχώρα.

Συνεχίζοντας ὁ συγγρ. παρατηρεῖ πὼς ἀπὸ τοὺς 70 δικόγγους ναοὺς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, ἑννέα εἶναι ἀφιερωμένοι στὸν ἅγιο Νικόλαο καὶ τέσσερις στὴν ἁγ. Παρασκευή, πού στὴν Ἀμοργὸ τῶν Κυκλάδων θεωρεῖται προστάτιδα τῶν θαλασσινῶν. Στὸν ἁγ. Γεώργιο, πού θεωρεῖται καὶ αὐτὸς προστάτης τῶν θαλασσινῶν εἶναι ἀφιερωμένοι ὀκτὼ δίκογχοι, ἐνῶ συνδέονται μὲ τὴ ζωὴ τῶν ναυτικῶν οἱ ἁγ. Σάββας καὶ ἁγ. Βαρβάρα, γιατί γιορτάζουν τὴν ἁμέσως ἐπόμενες ἡμέρας ἀπὸ τὴ γιορτὴ τοῦ ἁγ. Νικολάου, στοὺς ὁποίους εἶναι ἀφιερωμένοι ναοί στὴν Κόθνο καὶ Σέριφο. Ἡ σχέση τῶν δικόγγων ναῶν μὲ τὸ ὕψος τοῦ τοίχου δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαία. Ἐνα μέρος ἀπὸ τοὺς ναοὺς αὐτοὺς ἔχουν σχέση μὲ τοὺς νεκροὺς, καὶ τότε τὸ νερὸ ἔχει μεγάλη σημασία γιὰ τρεῖς λόγους: πρῶτα γιὰ νὰ ξεδιψοῦν οἱ νεκροί, δεύτερο γιὰ νὰ ἐμποδιστοῦν οἱ ψυχές τους νὰ ξαναυρίσουν ἀνάμεσα στοὺς ζωντανούς καὶ τρίτο γιατί οἱ λαοὶ οἱ θαλασσινοὶ δύσκολα βάζουν τὸν παράδεισο μακριὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα.

Στὴ συνέχεια ὁ συγγρ. ἀναφέρεται στὶς πεποιθήσεις τῶν ἀρχαίων Αἰγυπτίων, τῶν Σλάβων, Γερμανῶν καὶ Κελτῶν σχετικά μὲ τοὺς παράδεισους-νησιά. Ἀκολουθεῖ μιὰ ἐκτενὴς ἀναφορὰ στὴ νεοελληνικὴ λαϊκὴ ποίηση, ὅπου διαπιστώνεται πὼς σὲ πολλὰς περιπτώσεις ὑπάρχει συσχέτιση ἀνάμεσα στὸ νερὸ καὶ τὸ θάνατο. Εἶναι γνωστὴ ἡ ἀγάπη τοῦ συγγρ. γιὰ τὸ λαϊκὸ πολιτισμὸ, ὅμως νομίζουμε πὼς ἡ ἐργασία θὰ κερδίσει σὲ πυκνότητα ἂν ἐλειπαν τὰ ἀποσπάσματα κυρίως ἀπὸ δημοτικὰ τραγούδια πού παραθέτει, καθὼς καὶ τὰ αὐτοῦσια χωρία ἀπὸ παλιότερους ἐρευνητές.

Ἡ προσοχὴ τοῦ συγγρ. στρέφεται στὴ συνέχεια στὴν ἔρευνα τῆς θέσης τῶν νεκροταφείων. Ὑπάρχουν παραδείγματα νεκροταφείων ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ καὶ ἀρχαία ἐποχὴ πού βρίσκονται κοντὰ στὴ θάλασσα, τὸ ἴδιο δὲ συμβαίνει καὶ κατὰ τὴ μεσαιωνικὴ καὶ νεώτερη ἐποχὴ. Πολὺ χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐπίσης ἡ τοπογραφικὴ σχέση «οἰκισμὸς-ρέμα-νεκροταφεῖο», καθὼς καὶ ἡ ὑπαρξὴ μικρῶν νησιῶν-νεκροταφείων. Ὅλα τὰ παραπάνω τὰ συνδέει, πολὺ σωστὰ, ὁ συγγρ. μὲ τὶς δοξασίες γιὰ τὴ δίψα τῶν νεκρῶν καὶ τὴν πίστη τῶν ζωντανῶν, πὼς οἱ ψυχές τῶν κολασμένων δὲν μποροῦν νὰ περάσουν τὸ νερὸ (θάλασσα-ρέμα) καὶ νὰ ῥθοῦν πίσω.

Στὸ III κεφ. τοῦ Μέρους III ἐξετάζονται οἱ δίκογχοι νεκρικοὶ καὶ νεκροταφειακοὶ ναοί. Δύο ἀπ' αὐτοὺς, ὁ ναὸς τοῦ Yusuf Κορ στὴν Καπαδοκία καὶ ὁ ρωμανικὸς ναὸς τῶν S. Ambrogio e Maurizio τοῦ Ticino τῆς Ἑλβετίας, εἶναι ἀφιερωμένοι στοὺς νεκροὺς καὶ τοὺς ζῶντες, τὴ νεκρώσιμη δηλ. ἀκολουθία (ἢ τὴν ἐπιμνημόσυνη) καὶ τὴν εὐχαριστία. Δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα γιὰ ἄλλους ναοὺς πού νὰ ἀποδεικνύουν ὅτι ἱδρῦθηκαν μὲ κοιμητηριακὸ ἢ νεκρικὸ χαρακτῆρα. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ὅμως πού ὁ συγγρ. μᾶς δίνει σὲ corpus προκύπτει πὼς 14 ναοί εἶχαν ἱδρυθεῖ ὡς νεκροταφειακοί, 10 εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ μεμονωμένες ταφές, 8 ἦταν ναοὶ μιᾶς ταφῆς ἢ οἰκογενειακοῦ τάφου, 4 ναοί εἶχαν ἱδρυθεῖ ἢ χρησιμοποιοῦντο γιὰ ὅστεοφυλάκια ἢ κοντὰ τοὺς εἶχαν ἱδρυθεῖ ὅστεοφυλάκια, 7 ναοὶ θεωροῦνται νεκρικοὶ εἴτε λόγω τοῦ χώρου ὅπου ἱδρῦθηκαν, εἴτε λόγω τῶν διαστάσεών τους. Σαρνατζεῖ λοιπὸν ἀπὸ τοὺς 115 γνωστοὺς δικόγγους ναοὺς, δηλ. ἕνα ποσοστὸ 40%, εἶχαν χαρακτῆρα νεκρικὸ, ταφικὸ ἢ νεκρολατρικὸ. Τὸ ποσοστὸ αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ ἀνεβεῖ ἂν μερικοὶ ναοὶ ἦταν καλύτερα δημοσιευμένοι κι ἂν εἴχαμε συμπληρωματικὰ στοι-

χέια που διέφυγαν την προσοχή των μελετητών τους. Συνεχίζοντας εξετάζει τις ονομασίες των δικογγών ναών και παρατηρεί πώς μερικοί απ' αυτούς είναι αφιερωμένοι σε άγιους είτε καθαρά ψυχοπομπούς (όπως π.χ. ο άρχάγγελος Μιχαήλ και ο άγ. Μερκούριος) είτε σε άγιους που σε μερικά μέρη θεωρούνται ψυχοπομποί (όπως π.χ. ο άγ. Νικόλαος στη Σύμη). Υπάρχουν επίσης δίκoγχοι ναοί αφιερωμένοι στην άγ. Παρασκευή ή οποία ταυτίστηκε με την ήμερα Παρασκευή, που σε μερικά μοναστήρια είναι αφιερωμένη στη μνήμη των νεκρών. Τέλος δίκoγχοι ναοί είναι αφιερωμένοι στον άγ. Αθανάσιο, το όνομα του οποίου θυμίζει την άθανασία της ψυχής, καθώς και στην Κοίμηση της Θεοτόκου, ονομασία κατάλληλη για κοιμητηριακούς ναούς, ενώ άλλοι θεωρούνται νεκροταφειακοί από τη διακόσμηση που έχουν και ιδίως την παράσταση του Τριμόρφου της Δεήσεως στην κόγχη.

Στο μικρό σχετικά κεφάλ. IV ασχολείται με τους τύπους των ναών που έχουν δίκoγχα ιερά. Έτσι συμπερασματικά κάπως αναφέρει, ότι το δίκoγχο σχήμα συνδυάστηκε εκτός από τους μονόχωρους (μονόκλιτους) και με ναούς άλλων τύπων, όπως με τρουλαίες βασιλικές, με βασιλικές με συνεπτυγμένο τρούλο, με σταυρικές βασιλικές, με ναούς σχήματος ελεύθερου σταυρού, με μονίκλιτους σταυροειδείς ναούς, καθώς και με κυκλικούς. Σε μερικές περιπτώσεις τα παραδείγματα των ναών είναι μοναδικά, (Yusuf Koz Καπαδοκίας, "Αγ. Γεώργιος Λευκός Καρπάθου κ.ά), ενώ όσον αφορά τα βαπτιστήρια τέσσερα από αυτά που αναφέρονται στο corpus είναι δρομικοί χώροι, ένα είναι κυκλικό και ένα πλυντήριο. Ίσως, γράφει ο συγγρ., κανένα βαπτιστήριο να μην ύπήρξε έξω υπαρχής δίκoγχο αλλά να απέκτησε τις κόγχες του όταν έπαψε πια να χρησιμοποιείται ως βαπτιστήριο. Θα πρέπει ίσως να αναφερθούν και οι τέσσερις δίκoγχεις βασιλικές με τρούλο, στις οποίες ο τρούλος καλύπτειλόκληρο το τετράγωνο στην κάτοψη ναό. Τους ναούς αυτούς, που όλοι τους βρίσκονται στα έλληνικά νησιά, ο Α. "Ορλάνδος τους ονόμασε «μαυσωλειαίους» τύπου και ή Κ. Φατούρου «τύπου μαυσωλείου».

Το κεφ. τελειώνει με την παρατήρηση του συγγρ. πώς ποσοστό 27% από τους δίκoγγους ναούς της "Ανατολής είναι έξωλοκλήριο ή έν μέρος υπόσκαφοι. Τό γεγονός άποδίνεται από τό συγγρ. ότι πολλοί δίκoγχοι ναοί είναι νεκρικοί.

Στό V κεφ. γίνεται λόγος γιά τίς διαστάσεις των δίκoγγων, που πάντοτε είναι μικρότεροι από τους άλλους με μία κόγχη που βρίσκονται στην ίδια περιοχή. Τούτο άποδίνεται στο ότι μεγάλος αριθμός δίκoγγων ήταν οικογενειακοί νεκρικοί. Άρκετά κατατοπιστικός είναι ό πίνακας με τά έμβραδά των δίκoγγων που προηγείται του κεφαλαίου.

Στό VI κεφ. γίνεται λόγος γιά τίς περιόδους της έξαρσης και ύφεσης των δίκoγγων ναών. Ό τύπος έμφανίζεται σχεδόν ταυτόχρονα στην Άνατολή και τη Δύση (με κάποιο προβάδισμα της Μ. Άσίας) κατά την παλαιοχριστιανική εποχή. Δέν έχουμε μνημεία κατά τους Ζ' και Η' αιώνες. Έξαρση των δίκoγγων παρατηρείται κατά τους Θ'-ΙΓ' αιώνες. Μετά τό ΙΓ'-ΙΔ' αί. οι δίκoγχοι παρακμάζουν και διατηρούνται μόνο σε νησιά του Αιγαίου και ιδίως των Κυκλάδων.

Στό Μέρος IV (σσ. 371-383) ό συγγρ. αναφέρεται στις θεωρίες γύρω από την καταγωγή των δίκoγγων ναών. Στό Ι' κεφ. αναφέρονται οι άπόψεις των ξένων αρχιτεκτόνων και αρχαιολόγων. Ό πρώτος που ένδιαφέρθηκε γιά την καταγωγή του δίκoγγου ναού ήταν ό Γάλλος Pr. Mérimée, που τό 1840 με άφορμή τό ναό της άγ. Χριστίνας της Κορσικής διατύπωσε την άποψη ότι οι δύο κόγχες παριστάνουν τους μαστούς της άγίας, που σύμφωνα με τό συναξάριό της άνάθρεψε με τό γάλα της δύο φίδια.

Ό C. Enlart, τό 1899 και 1917, σημείωσε πώς τό δίκoγχο σχήμα δυνατόν να όφείλεται είτε στη «συλλειτουργία δύο δογμάτων είτε στην έπιθυμία να τιμηθούν δύο ταυτοχρόνως άγιοι. Τη δεύτερη από αυτές τίς άπόψεις είχε ήδη τό 1908 διατυπώσει ό Αγύ.

‘Ο G. de Angelis d'Ossat τὸ 1942 δέχεται, ὅτι ὁ τύπος προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ καὶ οἱ δυὸ ἀψίδες ὀφείλονται στὸ ὅτι οἱ ναοὶ εἶναι ἀφιερωμένοι σὲ δυὸ ἁγίους. Συμπληρώνει δὲ πῶς οἱ λίγες ἰταλικὲς ἐκκλησίες αὐτοῦ τοῦ τύπου προέρχονται ἀπὸ πρότυπα βυζαντινοκρητικά.

Τὸ 1954 ὁ H. Nhalpakhch'ian, ἀγνοώντας τὴν παλιότερη βιβλιογραφία ἀλλὰ καὶ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς δίκoγχους ναοὺς τῆς πατρίδας του, καταλήγει στὸ συμπέρασμα, πῶς οἱ δίκoγχοι ναοὶ ἔχουν προέλευση ἄρμενική.

Τὸ 1961 ὁ Miraballa Roberti, ποὺ ἀγνοεῖ τοὺς δίκoγχους τῆς Ἀνατολῆς καὶ μερικοὺς τῆς Δύσης, καταλήγει στὸ ἐντελῶς ἐσφαλμένο συμπέρασμα, πῶς «L'origine delle chiese a due absidi è ricercata in ambiente carolingio e non romanico».

Τὸ 1965 ὁ R. Tronfi μὲ εὐκαιρία τοὺς δίκoγχους ναοὺς τῆς La Spezia καὶ Lunigiana ὑποθέτει πῶς ἡ μία ἀπὸ τὶς δύο ἀψίδες πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς «μαρτύριον» γιὰ τὴ διαφύλαξη λειψάνων.

Τὸ 1968 ὁ Τοῦρκος βυζαντινολόγος Semavi Eyice μὲ εὐκαιρία τὴν ἐκ νέου μελέτη τοῦ δίκoγχου ναοικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Goshavank τῆς Ἀρμενίας ἐπανέρχεται στὴν παλιά ἄποψη τοῦ J. W. Crowfoot καὶ γράφει πῶς οἱ δυὸ ἀψίδες συνδέονται μὲ τοὺς συναντοκράτορες Βασίλειο Β' καὶ Κωνσταντῖνο Η' (ἀπὸ τυπογραφικὸ λάθος γράφεται Β' ἀντὶ Η').

Τέλος ἀναφέρεται καὶ ἡ παλιά ἄποψη τοῦ J. A. Brutails, ὁ ὁποῖος τὸ 1892 μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς μελέτης τοῦ δίκoγχου ναοῦ τοῦ Montbolo τῆς Γαλλίας, κάνει τὴν ἀπίθανη σκέψη, πῶς οἱ δυὸ ἀψίδες ὀφείλονται στὴν ἀδυναμία τῶν μαστόρων νὰ κατασκευάσουν μιὰ μεγάλη ἀψίδα. Τὴν ἄποψη αὐτὴ υἱοθέτησε τὸ 1929 ὁ R. De Lasteyrie.

Στὸ II κεφ. τοῦ IV Μέρους γίνεται λόγος γιὰ τὶς ἀπόψεις τῶν Ἑλλήνων ἀρχιτεκτόνων καὶ ἀρχαιολόγων. Πρῶτος ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ τοὺς δίκoγχους ναοὺς εἶναι ὁ ἀρχιτέκτονας Ἱ. Κουμανούδης, ποὺ τὸ 1959 διατύπωσε τὴν περιέργη θεωρία, πῶς οἱ δύο κόγχες ὀφείλονται μᾶλλον στὸ μικρὸ πλάτος τῶν ναῶν τὸ ὁποῖο δὲν ἐπέτρεπε νὰ ἱδρυθεῖ καὶ τρίτη κόγχη. Παρόλο ποὺ ἡ ἄποψη αὐτὴ κρίθηκε δυσμενῶς ἀπὸ τὸν Π. Βοκοτόπουλο (1967-68) καὶ Δ. Βασιλειάδη (1960) ὁ Κουμανούδης τὸ 1968 ἐπανέρχεται στὴν παλιά του ἄποψη.

‘Ο Α. ‘Ορλάνδος μὲ ἀφορμὴ τὸ ναὸ τῆς Φλουριάς Πάρου διατύπωσε τὴν ἄποψη, πῶς οἱ δυὸ κόγχες τοῦ ναοῦ ἐξυπηρετοῦσαν ὁμόστεγο λειτουργία καθολικῶν καὶ ὀρθοδόξων, πράγμα ἀναμφισβήτητο γιὰ τὸ ναὸ αὐτό.

‘Ο Δ. Βασιλειάδης, παρὰ τὴν ἑλλιπῆ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση, τὴν ἀγνοία ἄρκων μνημείων καὶ τὰ πολλὰ λάθη του, πλησίασε περισσότερο στὴ λύση τοῦ προβλήματος. Θεωρεῖ: α) τὴν προέλευση τοῦ τύπου τῆς ἐπιπεδόστεγης κυκλαδικῆς βασιλικῆς μὲ δύο κόγχες δυτική, β) τὴν καταγωγὴ τοῦ μονόκλιτου τύπου μὲ δύο κόγχες ἀνατολική, γιατί βρίσκεται στὴν Κύπρο παράδειγμα ποὺ ἀνήκει στὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο, γ) ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ (Ἀγιοὶ Τόποι) πῆραν οἱ Σταυροφόροι τὸ δίκoγχο θολοσκεπὴ ναὸ καὶ ὅτι ἀπὸ τὴ Δύση ἐπανῆλθε στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσει τὶς ἀνάγκες συλλειτουργίας. Πάνω στὶς ἀπόψεις τοῦ Βασιλειάδη ὁ συγγρ. παρατηρεῖ: α) ὁ τύπος τῶν δίκoγχων κυκλαδικῶν ναῶν δὲν ἔχει δυτικὴ προέλευση πράγμα ποὺ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς πρὸ τῆς φραγκοκρατίας ναοὺς τῆς Νάξου, β) παρόλο ποὺ ὑπάρχουν ναοὶ ὅπου γίνεται συλλειτουργία τὸ δίκoγχο σχέδιο δὲν φαίνεται νὰ ὀφείλεται στὴ φραγκοκρατία, γ) στὴν Κύπρο ὁ τύπος ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἓνα μόνο ναὸ, τὸν Ἀγ. Γεώργιο Ἀφέντρικας Καρπασίας, δ) ἥδη πρὶν ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους ὁ τύπος εἶναι γνωστός στὴ Δύση, ὅπου ὑπάρχουν παραδείγματα ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ.

Στὴ συνέχεια ὁ συγγρ. ἐκθέτει τὶς ἀπόψεις τοῦ Π. Βοκοτόπουλου, παρατηρώντας, πῶς ἂν καὶ ἀγνοεῖ μερικὰ παραδείγματα, πλησίασε περισσότερο τὴ λύση τοῦ προβλήματος.

Ώστόσο του αντιπαρatreí α) πώς ό τύπος τοú μονόχωρου δίκογχου ναοú δέν διαδόθηκε κατά τή μεσοβυζαντινή περίοδο, γιατί υπάρχουν παραδείγματα στην Άνατολή και Δύση που χρονολογούνται μέχρι και τόν Ε΄ αι., β) ότι μόνο λίγοι σχετικά ναοί χρησιμοποιήθηκαν επί ένετοκρατίας για σύλλειτουργία τών δύο δογμάτων στις Κυκλάδες και γ) δέν είναι σωστό πώς οί δίκλιτοι δίκογχοι ναοί «έχουν διάδοσιν» κατά τή μέση βυζαντινή περίοδο στην περιοχή τής «άνατολικής σχολής». Ύπάρχουν πολλοί δίκλιτοι ναοί τής Δύσης που χρονολογούνται στην παλαιοχριστιανική περίοδο. Σέ νεώτερή τους έργασία ό Π. Βοκοτόπουλος διορθώνει τή χρονολογία εμφάνισης τών δικόγγων σημειώνοντας ότι χρονολογούνται από τήν εποχή τών Μακεδόνων.

Στό Μέρος V (σσ. 387-423), που αποτελείται από δύο κεφάλαια, ασχολείται ό συγγρ. με τήν αρχαία κληρονομία. Τό Ι κεφ., πλούσιο σέ βιβλιογραφία, αποτελεί μία γενική εξέταση με πολλά παραδείγματα τών διδύμων θεοτήτων τοú αρχαίου κόσμου, τών διδύμων βωμών και τών δίκλιτων και δικόγγων ναών τής αρχαιότητας. Καταλήγει δέ στο συμπέρασμα πώς τά δίκλιτα έθνικά οικοδομήματα υπήρξαν οί άμεσοί πρόγονοί τών δίκλιτων χριστιανικών θρησκευτικών κτηρίων που κάνουν τήν εμφάνισή τους ήδη από τόν Ε΄ μ.Χ. αιώνα. Ή αρχαιότητα γνώριζε τά δίκλιτα οικοδομήματα και τίς δικόγγες οικοδομές και ή πείρα τής είναι πολύτιμη για τή γένεση τών «διμαρτύρων» δικόγγων ναών.

Στό μικρό ΙΙ κεφ. εξετάζεται ή σχέση τών δικόγγων και δίκλιτων ναών και τονίζεται ακόμα μία φορά ή στενή τυπολογική και μορφολογική τους όμοιότητα. Παρατηρεί ακόμα ό συγγρ. ότι όπου συνήθως υπάρχουν δίκογχοι ναοί υπάρχουν πάντα και δίκλιτοι, ενώ κατά τρόπο περίεργο δέν παρατηρείται τό αντίθετο.

Στό VI Μέρος (σσ. 427-473), που τό αποτελούν δύο κεφάλαια, εξετάζονται: στό Ι κεφ. οί νεκρικοί χριστιανικοί ναοί και στό κεφ. ΙΙ οί δίκογχοι ταφικοί χώροι. Άπό τή μέχρι τώρα έρευνά του ό συγγρ. θά μπορούσε νά καταλήξει στο συμπέρασμα, ότι οί δίκογχοι ναοί είναι άπλως διμαρτυροί, άποψη που τή δέχονται κι άλλοι έρευνητές. Όμως τόν άπασχολούν τρία έρωτηματικά: α) πώς μπορεί νά έρμηνευτεί ή υπαρξη τών δικόγγων ναών στα νησιά τής Μεσογείου και κοντά σέ σπουδαία λιμάνια; Μήπως μπορούν νά σχετιστούν με τούς ναυτικούς και τή ζωή τους; β) πώς μπορεί νά εξηγηθεί τό γεγονός ότι οί περισσότεροι από τούς ναούς τής ένδοχώρας βρίσκονται κοντά σέ όχθες ποταμών, λιμνών, πηγές ή λιμναία νησιά, γ) γιατί ένα μεγάλο ποσοστό από τούς δίκογχους ναούς είναι νεκροταφειακοί ή νεκρολατρικοί; Στά έρωτήματα αυτά προστίθεται και ή δυσκολία τής υπαρξης δύο άγιών τραπεζών στον ίδιο ναό, πράγμα που ρητά απαγορευόταν κατά τούς έξι πρώτους αιώνες τοú χριστιανισμού σ' Άνατολή και Δύση. Ό νεκρολατρικός ναός έχει διαφορετικό προορισμό από τόν έννοριακό. Ύπάρχει ήδη από τούς πρώτους χριστιανικούς αιώνες και δέν πρέπει νά συγχέεται με τούς έννοριακούς ή τά καθολικά μονών, όπου γίνονται και μεμονωμένες ταφές σημαντικών προσώπων. Σέ μερικές περιπτώσεις ό νεκρικός ναός βρίσκεται κάτω από τόν κύριο ναό ή παραπλεύρως. Μερικές φορές οί έννοριακοί μπορούν νά μετατραπούν σέ νεκρικούς ή αντίστροφα. Τέλος οί νεκρικοί ναοί μπορεί και νά είναι χωρίς αντίδα ίεροú μία και δέν έχουν άγία τράπεζα.

Στό ΙΙ κεφ. γίνεται λόγος για τούς δικόγγους ταφικούς χώρους σέ μία προσπάθεια νά άναζητηθεί ή καίρια γή τών δύο κογγών τών μνημείων που εξέτασε. Ή άπάντηση που δίνει στο έρώτημα έχει δύο σκέλη: α) ως πρότυπο τοú δίκογχου νεκρικού πρέπει νά χρησίμευσαν δίκογχοι ταφικοί χώροι τής παλαιοχριστιανικής εποχής, και β) ή κατάργηση τής μεσαίας κόγχης δέν σήμαινε άπαραίτητα και τήν κατάργηση τών παλιών μικρών κογγών που χρησιμοποιούνταν άνεξάρτητα σέ πολλές περιπτώσεις. Μετά από τήν εξέταση τών δικόγγων ταφικών χώρων άνακεφαλαιώνοντας σημειώνει, πώς ό νεκρικός χαρακτήρας όρισμένων δικόγγων έρμηνεύει άπόλυτα τά έρωτήματα τής σ. 427 και μάλιστα τά Ι και ΙΙΙ.

Τέλος όσον αφορά την ειδική γεωγραφική εξάπλωση των δίκογχων δίνεται ή απάντηση ότι ό τύπος υιοθετήθηκε μόνο από τη λεγόμενη «Σχολή της Άνωτολής» της παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής τέχνης. Όσον αφορά δέ την καταγωγή των ίδιων άμφιδων την άνάγει σέ παλαιοχριστιανικά ταφικά και σέ πιό παλιά παγανιστικά ρωμαϊκά κτήρια.

Στό VII Μέρος (σσ. 477-480) εκθέτει ό συγγρ. τά συμπεράσματα της έρευνάς του, τά όποια είναι: α) ό δίκογχος, όπως και ό δίκλιτος ναός πρέπει νά γεννηθήκαν στή Μ. Άσία κάτω από ισχυρές έλληνιστικές και ρωμαϊκές επιδράσεις, β) οί λόγοι της δημιουργίας του είναι κυρίως λατρευτικοί και σέ σπάνιες περιπτώσεις είναι κατασκευαστικοί-κτηριο-λογικοί. Στή συνέχεια κάνει άνακεφαλαίωση των δσων μέχρι τώρα εξέθεσε. Έτσι τό 17% των δίκογχων τοῦ corpus, ήτοι 22 ναοί είναι αφιερωμένοι σέ ζεύγος άγίων. Μερικοί είναι προορισμένοι γιά όμόστεγη λειτουργία δύο δογμάτων. Άλλοι δίκογχοι προέρχονται από μετασκευή μονόκογχων ναών. Και τέλος πολλοί δίκογχοι ήταν νεκρικοί ή νεκρολατρικοί. Τελειώνει δέ μέ μία έλπιδα-εύχή, πώς ή περαιτέρω έρευνα θα ένισχύσει περισσότερο τη θέση της διατριβής του.

Στό τέλος τοῦ βιβλίου (σσ. 483-513) υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία και άναλυτικό εύρετήριο (σσ. 515-540) πού εύκολύνουν πολύ τό μελετητή. Χρήσιμη είναι και ή σύντομη περίληψη στά γαλλικά (σσ. 543-547) γιά τούς μή γνωρίζοντες έλληνικά.

Η μελέτη τοῦ Γ. Δημητροκάλλη έχει δουλευτεί μέ πολύ ζήλο και αὐταπάρνηση, θά έλεγα, μιά και, όπως φαίνεται από τά γραφόμενά του, πολλά μνημεία, ιδίως τοῦ έλλαδικοῦ χώρου, πού παραθέτει στό corpus τά επισκέφθηκε και τά μέτρησε ξανά. Η έπιθυμία του δέ νά βοηθήσει και τό μελετητή στήν έρευνά του τόν κάνει νά μὴ άρκείται σέ ένα σχόλιο τοῦ μνημείου, άλλα νά δίνει πολλές άπεικονίσεις του. Τό ίδιο συμβαίνει και μέ τό κείμενο. Έμπλουτίζεται μέ χωρία αὐτούσια παρμένα από τις διάφορες έργασίες πού χρησιμοποιεῖ. Τοῦτο είναι δίκοπο μαχαίρι, γιαιτό στό τέλος, έχω τη γνώμη, πώς άποβαίνει σέ βάρος τοῦ συνθετικοῦ χαρακτήρα τοῦ βιβλίου.

Ύστερα από την έκτενή μάλλον παρουσίαση τοῦ βιβλίου τοῦ Γ. Δημητροκάλλη θά μπορούσαμε νά σταθοῦμε σέ μερικά μόνο σημεία. Πρέπει μάλλον νά συμπληρωθεῖ ή σχετική μέ τούς δίκόγχους της νότιας Ίταλίας βιβλιογραφία. Έτσι τά μνημεία της περιοχής αὐτῆς πού περιλαμβάνονται στό corpus από ένα (S. Procopio di Fasano) θά γίνουν πάνω από δεκαπέντε. (Γιά τη βιβλιογραφία και τά μνημεία βλ. R. C a p r a, R.A.C. 3-4, 1979, 387-388). Στήν περιοχή Μονοπολί (Bari) ένα ποσοστό 50% των λαξευμένων στους βράχους έκκλησιών είναι δίκογχες. (Βλ. N. L a v e r m i c c a, Gli Insediamenti rupestri del territorio di Monopoli (Corpus degli insediamenti medievali della Puglia, della Lucania e della Calabria, 1, Bari 1977). Στά μνημεία της Βουλγαρίας πρέπει νά προστεθεῖ ή λαξευτή έκκλησία της Άγ. Μαρίας κοντά στή Viktorova Laka πού δημοσιεύτηκε τό 1977 (βλ. A. Novak, La chapelle rupestre Sainte Marine près de Viktorova Laka, Byz Slav. 38, 1977, 185-206), πού δέν ήταν δυνατό νά τη γνωρίζει ό Δ. Μέ τό ίδιο πνεῦμα πρέπει νά προστεθεῖ και ό βυζαντινός ναός τοῦ Άγ. Νικολάου (13ος αἰ.) κοντά στό χωριό Μεσοπόταμο της Β. Ηπείρου, πού πρωτοδημοσίευσε ό Φρ. Βερσάκης (Βυζαντινός ναός έν Δελβίνω, ΑΔ 1, 1915, 28-44) χωρίς νά καταλάβει, πώς ή σημερινή ανατολική πλευρά προέρχεται από μεταγενέστερη έπισκευή. Άποκατάσταση τοῦ μνημείου έδωσε ό Α. Meksi (Arkitektura e kishës së Mesopotamit, Monumentet, 3, 1972, 47-94). Οί έλάχιστες αὐτές προσθήκες και οί τυχόν άλλες μικρότερης σημασίας πού θά μπορούσαν νά γίνουν δέν μειώνουν καθόλου την άξία της πολῦ άξιόλογης και πλούσιας σέ υλικό έργασίας τοῦ Γ. Δ. Είναι ή πρώτη έργασία πού καταπιάστηκε μέ τό πρόβλημα των δίκογχων ναών και παρά τις έλάχιστες μικροατέλειες άποτελεῖ σπουδαία συνεισφορά στή μελέτη τοῦ προβλήματος των ναών της κατηγορίας αὐτῆς. Μπορεῖ ίσως νά υπάρξουν διαφωνίες ως πρὸς τις άπόψεις

τοῦ συγγραφέα, ὅμως ἡ σύνθεση, ἡ διάρθρωση, τὸ κριτικὸ πνεῦμα, ἡ ἀκριβὴς ἀνάλυση καὶ σαφὴς διατύπωση εἶναι προσόντα τὰ ὁποῖα ἀξιολογοῦν τὴν ἐργασία τοῦ Γ. Α. καὶ τὰ ὁποῖα τὴν κατατάσσουν ἀνάμεσα στὰ λιθὸ σοβαρὰ ἔργα ποῦ ἀσχολοῦνται μὲ τὸ πρόβλημα τῶν δίκωγων ναῶν.

Γ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ

Ἄθανάσιος Ε. Καραθανάσης, Οἱ Ἑλληνες λόγιοι στὴ Βλαχία (1670-1714). Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τῆς ἑλληνικῆς πνευματικῆς κίνησης στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες κατὰ τὴν προφανρωτική περίοδο, ἔκδ. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 279.

Πολὺ δικαιολογημένα οἱ παραδουνάβιες ἡγεμονίες ἀποτελέσαν σ' ὅλην τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας μίαν ἀπὸ τὶς πολυάριθμες ἐκείνες ἐοτίες, ὅπου ὁ καταδικωμένος Ἑλληνισμὸς βρῆκε καταφυγὴ καὶ ἀνέπτυξε στὴ συνέχεια τὶς δυνάμεις του. Γιὰ ἓνα λόγο πάντως οἱ παραδουνάβιες ἡγεμονίες ἔχουν μίαν ἰδιαιτερότητα προκειμένου γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ μας ἱστορία, ἀφοῦ συνδέθηκαν ἄμεσα μὲ τοὺς Φαναριώτες τῆς Κωνσταντινούπολης. Εἶναι, ἄλλωστε, πολὺ χαρακτηριστικὸ τὸ κλασικὸ βιβλίον τοῦ Ν. Iorga, *Byzance après Byzance*, ὅπου, ὡς γνωστόν, γίνεται λόγος γιὰ τὶς ποικίλες δραστηριότητες αὐτοῦ τοῦ Μεταβυζαντινοῦ (καὶ Νεοελληνικοῦ ἀργότερα) κόσμου οἱ ρουμανικὲς χῶρες. Ἐνῶν ἀπὸ τοὺς δρόμους ποῦ ἀνοίξε στὸ βιβλίον αὐτὸ ἐρευνᾶ τὸ κρινόμενο ἐδῶ βιβλίον τοῦ κ. Ἀθ. Καραθανάση ποῦ ἀναφέρεται συγκεκριμένα στὴν παρουσία τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου στὴ Βλαχία κατὰ τὴν ἄμεση προφανρωτικὴ περίοδο (1676-1714). Μὲ τὸ βιβλίον αὐτὸ ὁ σ. προσπαθεῖ νὰ ἀνιχνεύσει τὶς αἰτίες, τοὺς τρόπους, τὶς διεργασίες, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀποτελέσματα ὧν αὐτῶν τῶν δραστηριοτήτων τῆς ἑλληνικῆς λογιόσυνης στὴ Βλαχία καὶ ὅπως αὐτὰ ἐμφανίστηκαν στὴν ἑλληνικὴ (κύρια) καὶ στὴ ρουμανικὴ γραμματεία. Ἐχομε δηλ. νὰ κάνουμε ἐδῶ μὲ μὴ σειρὰ προβλημάτων ποῦ συγκεντρώνονται γύρω ἀπὸ τὰ πολιτιστικὰ φαινόμενα ἀπότοκα τῶν ἐξελίξεων ποῦ φέρνει ἡ παρουσία τῶν Ἑλλήνων στὶς ἡγεμονίες σὲ μὴ περίοδο ὅπου ὁ Ἑλληνισμὸς ἀφυπνίζεται καὶ προσπαθεῖ νὰ συνδυάσει τὴ χριστιανικὴ Ἀνατολὴ μὲ τὰ προοδευτικὰ μηνύματα ποῦ ἔρχονται ἀπὸ τὴν ἀναγεννημένη Εὐρώπη.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου τοῦ (Ἡ Προετοιμασία, σσ. 23-28) ὁ κ. Καραθανάσης ἐρευνᾷ τοὺς φορεῖς ποῦ ἐδημιούργησαν τὴν προφανρωτικὴ αὐτὴ περίοδο καὶ ποῦ εἶναι τὸ Βυζάντιο, ἡ Ὁρθόδοξη καὶ φυσικὰ οἱ λόγιοι, οἱ κληρικοὶ καὶ οἱ ἐμπορο—πρόσωπα δηλ. ποῦ διέδωσαν τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ παιδεία ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ εἶναι, βέβαια, ὀρισμένοι ἐντόπιοι ἡγεμόνες ποῦ ἐβοήθησαν καθεστὶ ἑλληνικὸ καὶ ὀρθόδοξο, ἀφοῦ πιστεύουν ὅτι εἶναι οἱ συνεχιστὲς τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων καὶ ἐπομένως ὀφείλουν νὰ υποστηρίξουν τὸ ἑλληνοχριστιανικὸ πνεῦμα. Ἐνας ἄλλος καθοριστικὸς ἐπίσης παράγοντας γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ κλίματος αὐτοῦ ἦταν ὁ ρόλος ποῦ διαδραμάτισε στὶς ἐξελίξεις αὐτὲς ὁ σοφὸς Φαναριώτης ἀξιωματοῦχος Ἰωάννης Καρυοφύλλης στὴν περίοδο 1650-1690 (βλ. τὸ Β' κεφ. Ἡ συμβολὴ τοῦ Ἰωάννη Καρυοφύλλη καὶ τοῦ κ. κ. ο. σ. 29-60). Ὁ Καρυοφύλλης εἶχε ἓνα ρόλο σ' ὅλες αὐτὲς τὶς ἐξελίξεις ὅχι μόνον στὸν πολιτικὸ τομέα ἀλλὰ καὶ στὸν πολιτιστικόν, τὸν ὁποῖο ὁμολογουμένως ἐπηρεάσε θεμελιωδῶς. Εἶναι ὁ λόγιος ποῦ μὲ τὸ σύστημά του καὶ τὶς ἰδέες του συνεδύασε δυναμικὰ τὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ καὶ τὴ φωτισμένη Εὐρώπη, ὅπως λίγες δεκαετίες ἀργότερα εἶχαν ὁραματισεῖ ὁ Πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρης καὶ ὁ Θεόφιλος Κορυδαλλεὺς. Ἐνα μεγάλο μέρος τῆς διδασκαλίας τοῦ διοχετεύθηκε στὴ Βλαχία κι ἐγίνε ἀφορμὴ γιὰ παραπέρα ἐξελί-